

*Исмадиярова Н.***КЫРГЫЗ ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН КӨРКӨМ МУРАСТАРЫНДАГЫ АЯЛЗАТ ИДЕАЛЫ
МАСЕЛЕСИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ***Исмадияров Н.***ОТРАЖЕНИЕ ВОПРОСОВ ЖЕНСКОГО ИДЕЛА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ
НАСЛЕДИИ КЫРГЫЗСКИХ ПОЭТОВ ПОЭТОВ***N. Ismadiyarov***REFLECTED IN THE ARTISTIC HERITAGE OF POETS WOMEN'S
ISSUES IN THE KYRGYZ POETS IDEL**

УДК: 36.89/4

Кыргыздар көп кылымдар бою ой-максатын, дүйнөгө, коомго болгон көз карашын, акыл парасатын, рухий дараметин дастандар, жомоктор, макал-лакаптар сыяктуу оозеки чыгармачылыктын бардык жанрларында топтоп, дамамат өнүктүрүп, муундан муунга мурастап келишкен. Ошону менен бирдикте узак тарыхый жолундагы рухий байлыгынын бай мазмунун бөксөртпөй сактап өнүктүрүүдө Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы сыяктуу акындардын орду да өзгөчө болгон. Педагог окумуштуу А. Калдыбаеванын пикиринде: “XIX – XX кылымдагы ырчылар байыркы кыргыз оозеки маданиятынын бир куймасы, уландысы болуу менен ошол эле кезде ошол элдик маданиятка жаңы өмүр берүүчүлөр да болуп саналышат” (7, 25 б.).

Ал эми К. Кыдыралиев акындардын даанышмандыгы жөнүндө: “Акын Калыгул, Молдо Кылыч Шамыркан уулу, Тыныбек...ж.б. сыяктуу акылман ойчулдар бүткүл дүйнө жүзүнө ыймандуулуктун үрөнүн сээп өндүрүүчүлөр жана ыймандуулуктун түшүмүн төкпөй-чачпай жыйнап, аны кийинки муундарга мурас кылып жеткирүүчүлөр” деп өзгөчө баа берген (8, 159-160 б.б.). Тарыхый фактыларда такталгандай адамдар бузукулук, адепсиздик сазына белчеден батып калган убактарда эл акындары жалпы журтту жакшылыкка, изгиликке, ак жолго жылоолоп, жетилген инсандык сапаттар тууралуу элдик ойлорго таянып, жаштар үчүн үлгү катары адептүү инсан идеалдарын жаратып келишкен.

Жаш муундардын туюнуу, кабылдоо сезимдерине адептүүлүктү, боорукердикти, өрнөктүү жүрүм-турум үлгүлөрүн уялатуу, байыр алдыруу кудурети жана аларды адептүү инсан идеалдарына ылайык тарбиялап келгендиги боюнча акындар - нагыз элдик педагогдор.

Сунушталган макаланын чегинде акындар педагогикасынын көп кырдуу аспектилеринин ичинен алардан “аял затынын” идеалы тууралуу ой түшүнүктөрү талдоого алынат.

Кыргыз эл акындарынын терме, санат, насыят ырлары « жакшы аял» жана « жаман аялга» нравалык мүнөздөмө берип, адептүүлүк менен адепсиздикти айырмалап олтуруп идеалдуу аялдын образын түзөт.

Мына ушуга байланыштуу акындар чыгармачылыгында көрүнүктүү орунду ээлеген аялзат идеалынын коомдук турмушта жана үй-бүлөдөгү аткарган функциясына карай аларды жаш кыз идеалы, үлгүлүү келин жана өмүрлүк жар өрнөгү деп бөлүп кароону туура таптык.

Айтылуу немец философу Вильгельм Гумбольдт “Элдин ар-намысы, адеп-ахлагы аялга болгон мамилесинен билинет” деп айткан (3, 36.). Бул жагынан илгертен эле кыргыздар аялзатын үйдүн куту катары урматтоо менен мамиле кылышкан. “Кыздын кырк чачы улуу”, “Ургаачынын заты улуу” – деген макалдар аялзатынын коомдо сыйлуу орунду ээлегенин далилдеп турат.

Кыргыз эли илгертен жар тандоого, үй – бүлө курууга, үй-бүлө тарбиясына өтө маани берип келишкен. Ал эми үй –бүлө уясынын пайдубалы – аял. Аялзаты жашоо кубатынын булагы катары каралып, жашоонун бүтүндүгү эркек менен аялдын биримдиги экендиги дайыма белгиленген.

Кыргыз элинин макал-лакаптары элдик даанышмандыкты чагылдырат, аялдардын жогорку ордун, анын үй-бүлөдөгү маанисин белгилешет: “Үйдүн көркү аялда», «Жакшы аял жаман эрди эр кылат, жакшы эрди хан кылат», “Жакшы аял – үйдүн куту», «Жакшы аял – капкалуу шаар» деген макалдардын башатында Кыргыз эл педагогикасында аял затынын идеалын таамай, так туюнтуп турган «Ак жоолук делбир», «Ак көрпө жайыл», «Жабуулуу кара инген», «Сарамжал береке», «Аркар мүнөз акылгөй», «Алтын согончок жез түркүк» деген түшүнүктөр пайда болгон.

Аларды төмөнкүчө чечмелөөгө болот:

«Ак жоолук делбир» — жаңы келген эпчил келинди аташкан. Алган жарынын жакасын агарта тыкан кийгизип сыйлап, кайын журтунун көңүлүн таап, даамдуу тамагын жасап, колу иштүү, кабагы жарык, көргөндүн көзүн күйгүзгөн элпек.

Сарамжал береке – бул келин келген үйгө береке кирип, ашыкча ысырапкерчиликке жол бербей, буюмду буюмдай, тайымды тайымдай колдонуп, ирети менен бир четтен тирдигин тикелеп, колунан баары келген иштүү, жез оймоктуу уз. Бара – бара айылда жок оокаттын баары бул келинден табылган, барын бардай эл менен бөлүшө

билген берешен, берекелүүлүгү үчүн эл оозуна алынган.

Жабылуу кара инген – мындай сыпаттоого көтөрүмдүү, токтоо аялдар ээ болгон. Көп сүйлөбөй, барга көппөй, жокко чөкпөй, тууган уругу, эл журту менен ынтымактуу, таттуу мамиледе болуп, унчукпай үйдүн түйшүгүн мойнуна алып, эч кимге доомат артпай, бирин эки кылган иштерман, күйөөсүнүн жаманын бекитип, жакшысын чыгарган аял.

Ак көрпө жайыл – мындай атка конгон аялзатынын дайыма ак дасторкону жайылуу, үйүнөн конок үзүлбөй, “Канча бут кирсе, ошончо кут кирет” деп, тамак – ашын даамдуу жасап жайнаткан, таза көрпөчөлөрдү төшөп, келген коногунун алкоосун алып, ыраазы кылып узаткан. Аялынын кең – пейил, чарчабаган эмгегинин үзүрүнөн күйөөсүнүн дос – жары көбөйүп, даңкы алыска тараган.

Аркар мүнөз акылгөй – мындай сыпаттоого ээ болгон аялзаты тоо кийигиндей маңкайып, сымбаты келишип, басыгы, сүйлөгөн сөзү менен өзгөчөлөнүп, кайыптан акыл таап, күйөөсүнө орундуу кеңеш айтып, капилеттен сөз таап, караңгыда көз тапкан данакерлиги менен күйөөсүнүн баркын көтүргөн.

Алтын согончок жез түркүк – бул наамга татыктуу болгон аялзаты, аялзаттын мыктысы, асылы. Жашы бир топко келип, небере – чеберелери очор – бачар көбөйүшүп өзүнчө айыл болгон эне. Укум – тукуму эстүү, өндүү – түстүү, бардыгы элдин сыйына татыган мыкты чыгышат. Күйөөсү аксакал аталып, журтка бата берүүчү, акыл айтып, жол көргөзчү сыйга татыйт. Жашы өткөнүнө карабай, сын - сыпатын жоготпогон, сулуулугу үчүн, бардык урук тууган, балдарына, небере – чеберелерине жез түркүктөй тирөөч болуп, баскан изи бекер кетпей, алтындай из калтырып, тарбиялаган балдары элдин сыйында, каада – салттын үлгүсү болгон үчүн изине теңелбес алтын согончок деген атка конгон” (11).

Жогоруда белгиленген идеалдуу аялзатына мүнөздүү аруу сапаттар эл акындарынын мурастарында андан ары кеңейтилген. Кыргыз эл акындары турмуш туткасы болгон аялзатынын ыйман-ынсабына, күйөөсүнө болгон мамилесине жакындан көңүл бөлүп, аялдарды адептүү, кичипейил болушун туура көрүшкөн.

Алсак Калыгул насыяттарында аялдын күйөөсүнө болгон сылык мамилесин баалайт. Дос-жар, жоро-жолдош менен болгон карым катнашта да аялдын ээлеген орду бийик. Эгер аялы күйөөсүн ар дайым сыйлап, урматтаса эркек да теңтуштарынын арасында сый-урматка татыктуу болуп, зоболосу көтөрүлөт.

Алганың сулуу болгон соң,
Теңтуштардын ичинде
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда? (2, 49 б.)

Даанышман акын аялдын сырткы көрүнүшүнө эмес, дайыма анын ички асыл маңызына маани

берет. Насыятчынын логикасынан чыксак, аялдын тышкы өң-келбетинин сулуулугу ички руханий сулуулук, асылкеч сапаттар менен айкалышып турбаса – бул күйөөнүн бактысыздыгы (“Алганың жаман болгон соң, жамбаштан өткөн сиз менен тең”). Мына ошондуктан идеалдуу аялдын эң негизги белгиси тышкы сулуугу менен ички адеп-ахлак дүйнөсүнүн сулуулугу бири-бирине шайкеш болушу.

Акындын түшүнгүндө идеал аялзатынын өрнөгү мээнеткечтик, сарамжалдуулук, чебердик, уздук, тыкандык сыктуу касиеттер менен да өлчөнөт. Күндөлүк жай турмушта азыр да «*Көйнөгүнө карабай, көңүлүнө кара, жоолугуна карабай, жоругуна кара*» деген макал айтылган сыңары, айылга жаңы келген келиндин кандай адам экендигин билүү максатында көбүнесе «Кылган-эткени кандай экен?» деп сурашат.

Анткени Калыгул акын айткандай:

"Жакшы катын белгиси –
Кызмат кылып эринин,
Мандайынан кетпеген,
үзүлгөндү улаган,
Жыгылганды жөлөгөн,
Айрылганды эптеген,
Ага мактанып киши жетпеген" (2, 67 б.).

Олуя акын Калыгулдун ой-жоромолунда сарамжалдуу аял кандай гана шартта болбосун үйүндөгү аз гана азыктан түрдүү дүйүм тамактарды жасап б.а. азды көбөйтүп, жокту бар кылуу менен эринин көңүлүн узартат.

Жайдары, кең пейил аялдын «жайыл дасторкону» аркылуу жигиттин аброю көтөрүлгөн. Бул кыргыз макалдарында да («Жакшы аял жаман эрин орто кылат, орто эрин баш кылат, баш эркекти хан кылат», «Катыны жакшы болсо, эри бактылуу болот», «Эркекти жер караткан да, эл караткан да – аял») өзгөчө белгиленген.

Дагы бир ырында Калыгул жакшы аялды оокат ашы, дасторкону аркылуу баалайт:

Жакшы катын белгиси
Булгаары болот териси
Мырза болот эриси,
Ошол эрдин ырысы,
Жакшы катын белгиси —
Алмадай камыр аш кылат,
Аяк эрин баш кылат (2, 64 б.).

Калыгулдун ырларында аялдын турмушта жамандыкта да, жакшылыкта да ой бөлүшкөн, күйөөсүнүн эң жакын кеңешчиси, өзүнүн кыраакылыгы, акылмандуулугу менен күйөөсүн ар түрдүү кокустуктардан сактап, ишинин ийгиликтүү болуусуна өбөлгө түзүү менен калк сыйлаган мырза, башчы болууга себепчи болгон идеалдуу аял жөнүндө кеп козголот.

Ошентип Калыгулдун үй-бүлө этикасына байланышкан ойлорун анализдөө менен, аны үй-бүлөнүн бекем курулушуна жол көрсөткөн чыныгы тарбиячы экендигин белгилөөгө болот.

Жогоркудай эле салттуу көз караштар Арстанбектин ырларында да өзгөчө тема болгон. Арстанбек “Терме” деген ырында жакшы аял, жаман аялдын адамдык сапаттары жана кыз-келиндин жакшы-жаман белгилерин санап, салыштырып отуруп, адамдарды ар түрдүү типтерге бөлүп чыгат да, аялзатын изгиликке чакырат. Арстанбектин чыгармаларында идеалдуу аялдын этикалык критерийлери төмөнкүлөр:

Санжыргасы сан болсо,
Сарамжалы мол болсо,
Салтанаты зор болсо,
Ал – жакшы аялдын белгиси.
Эртең менен кечинде,
Эринин келет көргүсү (9, 480б.).

Элибизде аялзатынын билгиликтүү, берекелүү касиеттери тууралуу төмөндөгүдөй макалдар айтылып жүрөт: “Аялсыз үй – суусуз тегирмен”, “Аял жакшысы – ырысы мол”, “Жакшы аял – капкалуу шаар”. Үй-бүлөдө ар дайым тынчтык, мээримдүүлүк, меймандостук сыяктуу асыл-нарктар биринчи кезекте идеалдуу аялзатынын бийик руху менен алтын колунан жасалат. Демек, акындын пикири боюнча идеалдуу аялдын үйү ар дайым шаңдуу бакытка бөлөнгөн, дасторконунан эч качан берекелүү тамагы үзүлбөйт б.а. үйдүн куту, “чачылганды жыйнай билген, үзүлгөндү курай билген” умай эне сымал жарды ар бир эр-азамат эңсейт.

Ириде даанышман санатчы акын – Барпы адамдын чыныгы адам болуп чыгышы үчүн кандай баалуулуктарга ээ болуш керек экендиги тууралуу ырларына адабиятчы К. Даутов төмөнкүдөй баасын берген:

“Адам табиятынын татаалдыгын ушунчалык тереңден изилдеп келаткан Барпы адамдын рухун асылдандыруу, адеп-актык жактан бийикке көтөрүү, өзүн-өзү таанытуу жана коом менен болгон байланыш мамилесин бекемдөө жөнүндөгү ойлорун калайык журтка таасирдүү, натыйжалуу жеткириш үчүн түрдүү амал, түрдүү ыкмалар издеп, түрдүү формага салып, түрдүү ырларды жараткан. Далил - таалим-тарбиялык маани-мазмундагы чыгармалары. Мисалы, контраст ыкмасында курулган “Аялдын жакшысы”, “Аялдын жаманы”, “Жакшы кыз”, “өзү каар, тили заар кыз”, “Болор жигит”, “Болбос жигит”, “Эр жигитке сын”,.....” (9, 241 б.).

Барпы жакшы аялдын өрнөктүү кулк-мүнөзүн, келбет сынын, адеп-ахлактык образын, үй-бүлөдөгү ордун, башкаларга болгон мамилесин, б.а. жалпы ыймандык идеалын төмөнкүдөй ачыктап чечмелейт:

“Жакшы аялдын белгиси-
Жайык болот кабагы,
Жагымдуу болот жамалы.
Боорукер болот тууганга,
Астайдил болот мейманга.
Чалкыган көлдөй кең болот,
Барча журтка тең болот.
Туткан иши бир жаңсыл,
Акыл айтып чечилет.

Кыйындык түшсө билгизбей,
Кундуздай болуп кулпунат.
Сарамжалы шаанилүү,
Үйүнүн ичин гүл кылат.
Сүйүп алган жар менен
Бүт тилегин бир кылат.

Үйүнө келген мейманга,
Каймак менен нан коет.
Дасторконду толтуруп
Түрдүү-түмөн даам коет.
Бүт ишинде айып жок,
Көрүп туруп көз тоет.
Бактылуу эрдин багына,
Ушундай аял жаралар” (3, 224 б.).

Анын ой-пикиринде жакшы аялдын белгилери – ал элдик этиканын таламдарына ылайык жасаган иши жана ар бир айткан сөзү ордунда, мээримдүү күлгөн, тууганга боорукер, чалкыган көлдөй бардык адамдарга кең, мейманга астейдил, барга эсирбейт, жокко басынбайт. Акындар чыгармаларындагы аялзатынын нарк-насили тууралуу көз караштар эл турмушундагы ой тыянактар менен тамырлаш.

Кыргыз коомунда кыз баланын тарбиясына өзгөчө көңүл бурулган. “Кызга кырк жерден тыюу”, “Кыз киши конок”, “Кыздын кырк чачы улуу” “Гүл өссө – жердин көркү, кыз өссө – үйдүн көркү”, деген макал – лакаптар кыздарды тарбиялоонун өзөгүн түзгөн. Үйүндө элдин жана энесинин нускалуу тарбиясына сугарылган кыз улуу-кичүүгө адеп сактап, ыймандуу, ыйбаа болуп, үйгө кубаныч, күлкү алып келет б.а. акын айткандай “жакшы кыз – жайкы таңдай, үйдүн куту”. Элибизде “кыздуу үйдө кыл жатпайт”, -деп айтылгандай идеалдуу кыз – тазалыктын символу – “аңкыган гүл бурактай-кыздын жыты, берметтей жаркыраган катар тиши”. Эмгекчил, чебер – “келтирип сайма саят анын иши, ыракмат айтып кетет көргөн киши”. Идеалдуу кыз кайрымдуу, боорукер болуп, эч качан ата энесин жер каратпай, ыраазы кылат. “Жакшы кыз - жакадагы кундуз” –элдин ичинде кундуз жака кийим кандай көрк болсо, бул кыз да айланадагыларга жаркылдаган кабагы, ыйманы, тарбиясы менен көрк берип турган.

“Жакшы кыз-эне –атанын ырыскысы,
Турмуштун тунук, таза уюткусу!
Уккандар жалган дебес ырымды ушу.

Ким жалган демекчи, ак сөз айтылып жатса. Аялзатына таандык жакшы сапат белгилер мына ушул жерде көрөңгөлөнүп, мына ушул жерден бүчүр жарып, жарыкка жол алып баратпайбы” (5, 244 б.).

Жыйынтыктап айтканда, бул ары катаал, ары татаал дүйнөдө кыздарыбыз үлгүгө муктаж болуп турган чакта кыргыз эл акындары акыйкат-чындыкты, ак-караны, ак ниеттүүлүк менен карөзгөйлүктү аңдоо үчүн үлгү, өрнөк аркылуу жеткирүүгө аракет кылышкан. Акындар чыгармачылыгында чагылдырылган үлгүнүн шарапаты менен

инсандын аң-сезими агарып, жакшыны да, жаманды да таамай тааный алат. Ошентип, акындар өз чыгармаларында тарбиялуу аялзатынын идеалын түзүү менен адамзааданы нарктуу касиетке эгедер кылат, бийик адеп-ахлакты кан-жанына сиңирип, улуулукка жетелейт.

Адабияттар:

1. Асипова Н. Билим философиясы жана тарыхы. - Б.: 2010. – 36 б.
2. Акылман Калыгул: Ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий-изилдөөлөр. /Түз. С. Мусаев, А. Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 272 б.
3. Аялзатка таазим. Редакторлор-түзүүчүлөр: К. Жусупов, Э. Кылычев. – Б.: 1996
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. - 174 с.
5. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. – Б.: 2003. – 400 б.
6. Иптаров С. Адептик билим берүүнүн айрым илимий-методикалык маселелери: мугалимдер үчүн усулдук колдонмо. – Б., Аль Салам: 2012, 104-б.
7. Калдыбаева А.Т. Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар. – Б.: 2005. - 218 б.
8. Кыдыралиев К. Улуттук нуктагы элдик нравалык тарбия маселелери. Жогорку окуу жайларынын окутуучулары, мектеп мугалимдери, деги эле ар бир үй-бүлө үчүн усулдук китеп. 2-китеп: (Окуу куралы), Б.: “Бийиктик”, 2003. – 204 б.
9. Кошоев М. Кыргыз эли: тарыхы жана руху. – Б.: “Бийиктик”, 2006. – 800 б.
10. Интернет сайт: <http://www.islamicpublishing.net>
11. Интернет сайт: <http://www.barakelde.org/muras/news>:- “Кыргыз коому жана аялдар» (тарыхый сереп).

Рецензент: к.пед.н. Турганбаева Ж.